

הרב אמיתי שחור

בין שפחה לאמה

התורה משתמשת בתארה אישה משועבדת במילה אמה ויש שהיא משתמשת במילה שפחה. עלינו לברר האם גם ביחס לתופעה זו נאמר הכלל דברה תורה בלשון בני אדם, ואין משמעות לשוני הלשוני. או שמא, שפחה ואמה הן מילות שונות המבטאות משמעות שונה. אם כן, מתי נעשה שימוש במילה שפחה ומתי נעשה שימוש במילה אמה, והאם יש מכה משותף להופעות השונות¹.

גישות שונות בליבון סוגיא זו

ניתן לחלק את ההתייחסות הפרשנית לסוגיא זו לשתי קבוצות מרכזיות. ישנם פרשנים הסבורים ששפחה היא אמה, ואמה היא שפחה. מאידך גיסא יש הסבורים שחילוקי הלשון שפחה ואמה מבטאים הבדלי מעמדות. לא הרי אמה כהרי שפחה, מעמדה של האמה בעלת הזכויות גבוה ממעמד השפחה הבזויה. במאמרי אנסה להוכיח שאכן ישנם הבדלי מעמדות בין השפחה והאמה, אלא שאין הבדלי מעמדות אלו פועל יוצא של מעמד אישי או מעמד קנייני משפטי, כי אם ביטוי ליחס האנושי כלפי המשועבדת, ואף תיאור של תחושותיה הסובייקטיביות של המשועבדת בסיטואציה המתוארת.

שפחה היא אמה ואמה היא שפחה

משתיקתם של רוב פרשני המקרא ביחס לחילופי הלשון שפחה ואמה ניתן ללמוד שכך היא דעתם, שפחה היא אמה ואמה היא שפחה, ואין כל הבחנה במעמדה של השפחה למעמדה של האמה. אף אונקלוס תרגם באופן זהה אמה ושפחה, "אמתא".

את שינויי הלשון אמה ושפחה מנסים ליישב בעלי גישה זו בכמה דרכים. יש הסבורים שלחילופי הלשון אין כל משמעות, אלא שדברה תורה בלשון בני אדם. יש טוענים שההבחנה היא ספרותית בלבד. בלשון רשמית חוקית משתמשת התורה בלשון אמה, ואילו בשיח העממי השימוש הוא במילה שפחה. אחרים

1. תודותי לבני מאיר שמחה נ"י שהציב בפני את נושא המחקר, לרב תמיר גרנות על ההנחיה ועל דרך למידה חדשה עברית, ולחיים כהן שסיכם ביסודיות את השיטות השונות. (קול ליעקב כרך שמיני 239-257).

טוענים שהתורה משתמשת בביטויים השונים כהדגשה להיבטים שונים ביחס לאותה משועבדת. אמה משקפת התבטלות, הכנעה, חולשה תחנוניים ובקשה (תכונות נשיות), ואילו שפחה מבטאת את נכונות המשועבדת לשרת ואת היותה רכוש לאדונה.²

לטעמי ישנם ליקויים בגישה זו, ליקויים פרשניים וליקוי ערכי. מבחינה פרשנית ההשערות התולות את השוני הלשוני בסגנון ספרותי או בתיאור צדדים שונים של המשועבדת, אינם עולות בקנה אחד עם הופעות רבות של המילים שפחה ואמה³. זאת ועוד, כפי שיוכח בפרק הבא ממקורות רבים, אכן יש הבדלי מעמדות בין השפחה לבין האמה, שפחה אינה אמה. ומבחינה ערכית, תורתנו תורת אלוקים שלימה, אנו דורשים בה כל אות יתירה וחסרה, ובוודאי שיש בשינוי לשון כה משמעותיים אלו ללמדנו על כוונה העומדת מאחריהן.

שפחה ואמה, הבדלי מעמדות

לא הרי אמה כהרי שפחה, מעמדה של האמה גבוה ממעמד השפחה. לשפחה מעמד בזוי, ואילו האמה על אף היותה משועבדת היא בעלת זכויות. ניתן להוכיח את ההנחה הזאת ממקומות רבים, להלן מהבולטים שבהם⁴.
מקרא מלא מתאר את את הבדלי המעמדות:

על הצעת דוד לאביגיל שתינשא לו, מגיבה אביגיל "וַתִּקַּם וַתִּשְׁתַּחֲוֶי אֶפְיִם אַרְצָה וַתֹּאמֶר הִנֵּה אֶמְתָּךְ לְשִׁפְחָה לְרַחֵץ רַגְלֵי עַבְדֵי אֲדֹנָי" (שמואל א' כ"ה, מא). אביגיל רואה עצמה כאמתו של דוד, ומביעה נכונות להיות לו אף לשפחה. בתוך דבריה היא מגדירה את טיב עבודת השפחה "לרחוץ רגלי אדוני".
בכל מקום בו התורה רוצה להבליט מעמד נמוך ושפל הא משתמשת במילה שפחה ולא במילה אמה.

"וַיִּמַת כָּל בְּכוֹר בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם מִבְּכוֹר פְּרִיעָה הַיֹּשֵׁב עַל כֶּסֶא עַד בְּכוֹר הַשִּׁפְחָה אֲשֶׁר אַחַר הַרְחִים וְכָל בְּכוֹר בְּהֵמָה" (שמות י"א, ה) התורה מציבה את כל קשת המעמדות, מהמעמד החשוב ביותר ועד המעמד השפל ביותר. זאת ועוד התורה משווה בין בכור השפחה לבכור הבהמה.

"וַיְהִי בְּיַד ה' מִצְרַיִם בְּאֵינֹת בְּדָרְךְ אֲשֶׁר אֶמְרָתִי לָךְ לֹא תִסִּיף עוֹד לְרֵאתָהּ וְהִתְמַכְרְתָם שָׁם לְאִיבֵיךְ לְעַבְדִים וְלִשְׁפָחוֹת וְאִין קָנָה" (דברים כ"ח, סח). כוונת הפסוק שלא ירצו בבנות ישראל אפילו לשפחות.

2. מובא בהרחבה עם הפניות רבות במאמרו המסכם והממצה של חיים כהן (קול ליעקב כרך שמיני 257-239).

3. מובא לקמן בפרקים העוסקים בהגר בלהה וזלפה ורות, ועוד.

4. בפרק זה אביא מדגם מייצג של הוכחות, הפירוט של כל המקורות יופיע בהרחבה בפרק "כללי השימוש במילה שפחה".

"כי נמכרנו אני ועמי להשמיד להרוג ולאבד ואלו לעבדים ולשפחות נמכרנו
החרשתי כי אין הצר שנה בנגזק המלך" (אסתר ז', ד). כוונת אסתר שתחריש
אפילו עם ישראל היו נמכרים לשפלות גדולה, לעבדים ושפחות.

"תחת שלוש נגזה ארץ ותחת ארבע לא תוכל שאת: תחת עבד כי ימלוך
ונבל כי ישבע לחם: תחת שנואה כי תבעל ושפחה כי תירש גברתה" (משלי ל',
כא-כג). השפחה מוצגת בשורה אחת עם הנבל והשנואה. האבסורד בשיאו,
השפחה השפלה תירש את גברתה. וכלשון האבן עזרא "ימשלו הנבזים על
הנכבדים".

כאשר הפסוק רוצה להבליט את הפער שבין המשעבד למשועבדת תופיע
המילה שפחה, ולא המילה אמה.

"והיה קצם ככהן בעבד באדוניו כשפחה בגברתה כקונה כמוכר כמלנה כלנה
כנשאה באשר נשא בו" (ישעיהו כ"ד, ב).

"הנה עבדים אל יד אדוניהם פעיני שפחה אל יד גברתה כן עינינו אל ה'
אלהינו עד שיהנונו" (תהלים קכ"ג, ב). השפחה כניגוד לגברת⁵.

בכל מקום אשר בו מוזכרת המשועבדת כנכס ורכוש, בשורה אחת עם בעלי
חיים, מופיעה המילה שפחה ולא המילה אמה.

"ויפרץ האיש מאד מאד ויהי לו צאן רבות ושפחות נעבדים וגמלים וחמרים"
(בראשית ל', מג).

"ויאמר אליו לא לבי הלבד באשר הפך איש מעל מרכבתו לקראתך העת
לקחת את הכסף ולקחת בגדים וזיתים וכרמים וצאן ובקר נעבדים ושפחות"
(מלכים ב' ה', כו).

"קניתי עבדים ושפחות ובני בית הנה לי גם מקנה בקר וצאן תרבה הנה לי
מכל שהיו לפני בירושלם" (קהלת ב', ז).

הבדלי המעמדות בין שפחה לאמה באים לידי ביטוי חריף בלשון חז"ל. ומי
לנו כחז"ל המקור הראוי המוסמך והאוטנטי ביותר לפרש את התורה שבכתב.
שהרי דברי התורה נר לרגלם, כל חייהם בלימוד התורה, וכל שיחם ושיגם אך
ורק בתורה. ההקפדה והדקדקנות בהעברת המסורת הפרשנית היא מאבני
היסוד העקרוניים ביותר של אמונתם.

חז"ל מקפידים בהבחנתם הלשונית בין ישראלית המשועבדת לכנענית
המשועבדת, הראשונה מכונה אמה עברייה ואילו השניה מכונה שפחה כנענית⁶.

5. ובסמוך חנוה ה' חנוה כי רב שבענו בוז: רבת שבעה לה נפשנו הלעג השאננים הבוז לגאונים:
(שם פסוקים ג-ד). העבדים והשפחות ששבעו בוז ולעג, משועים לחנינה ממי שהשביעם בוז
ולעג. ועוין רד"ק שם.

6. אי אפשר לפורטן כי רבים הם. אף הרמב"ם ביד החזקה ממשיך בהקפדה דקדקנית זו אל פי
מסורת חז"ל. חשוב לציין שהתורה עצמה קוראת לכנענית המשועבדת אמה, ובהמשך המאמר
יבואר מדוע.

ההבחנה הלשונית זועקת כאלף עדים על ההבחנה המעמדית, שהרי זכויות רבות לעבריייה על פני הכנענית (לענין שחזור, הענקה, עבודת פרך, היכללות מסוימת בעול מצוות ועוד). נמצינו למדים מעמדה של האמה גבוה ממעמד השפחה. בזוהר הקדוש (משפטים צד/ב) משתמש במילים שפחה ואמה ככינויים ממשילים לדרגות קרבה שונות בין באדם לבוראו הנובעות מרמה שונה של השראת שכינה, כאשר קרבתה של האמה גבוהה מזו של השפחה.

נראה שאף מבחינה לשונית ניתן להוכיח את הבדלי המעמדות. על הפסוק "וַתֵּרֶד בֵּת פְּרָעָה לְרַחֵץ עַל הַיָּאֵר וְנִעְרְתִּיהָ הַלֵּלֶת עַל יַד הַיָּאֵר וַתֵּרֶא אֶת הַתְּבָה בְּתוֹךְ הַסּוּף וַתִּשְׁלַח אֶת אֶמְתָּהּ וַתִּקְחֶהָ" (שמות ב', ה), מביא רש"י (שם) שני פירושים: "אֶת אֶמְתָּהּ - אֶת שַׁפְחָתָהּ. וְרַצוּתִינוּ דְרָשׁוּ לִשְׁוֹן יִדִּי". יש קרבה לשונית בין אמה ליד, היד מסייעת לאדם ומשועבדת לו, אך מעמדה ברור, היא חלק מהאדם וזכויותיה שמורות לה⁸. שפחה מורה על קשר יותר רחוק ולעיתים שלילי. יש שפירשהו מלשון משפחה ויש שפירשהו מלשון ספת. (ספר השורשים לרד"ק, מילון אבן שושן המלא). להלן, בכללי השימוש במילה אמה יוכח השימוש במילה אמה מורה על מעמד גבוה יותר.

אלא שיש לדון מהיכן נובע השוני במעמדן של השפחה והאמה. אין לתלות את הבדלי המעמדות כתוצאה מהבדל במעמדן האישי. לא בשחרור, ולא בנישואין וגם לא בהולדת בן. מעמד השפחה אינו תלוי בשחרורה שהרי עם שחרורה הופכת היא לבת חורין, ואינה משועבדת כלל. מעמדה אינו תלוי בנישואיה, שהרי הגר בלהה וזילפה נקראו שפחות אף אחר נישואיהן, ומאידך רות מכונה אמה אף קודם נישואיה⁹. מעמדה אינו תלוי בהולדת בנה, הבחנה זו אינה נותנת מענה לרוב שימושי הלשון השונים במקרא כולו¹⁰.

קשה להניח שקיימות מעמדות קנייניות משפטיות שונות לאמה ושפחה, מאחר וביחס לנשים רבות במקרא מופיעה התייחסות כפולה, פעמים אמה ופעמים שפחה. בנוסף יש שהעירו שלא מצאנו עדויות היסטוריות ואחרות התומכות בקיומם של מעמדות שונות¹¹. הערה נוספת הדורשת יישוב היא

7. שתי דעות בחז"ל, סוטה יב, ע"ב.

8. הרב מנשה וינר, מעייני מעלות-כסליו התשס"ב, רואה את שורשה הלשוני של המילה אמה, במילה אם, מעמדה של האמה גבוה משאר בנות המשפחה.

9. בפירוש המכבי (שמות ב) רואה באמה את החשובה שבשפחות, שרה שבשפחות.

10. יפורט בהרחבה בפרקים העוסקים בהגר, בלהה וזלפה, ורות.

11. הבחנה זו עליה עומד הרב מנשה וינר - מעייני מעלות, כסליו התשס"ב, מסבירה את חילופי הלשונות שפחה ואמה ביחס להגר בלהה וזלפה. על פי דרכו מבאר הרב וינר ביאור נפלא את העובדה ששפחותיו של אלימלך מכונות אמהותיו, שהרי הן מוזכרות בתפילת אברהם לפקידתן.

11. כהן שם.

העובדה שעד יציאת מצרים מוזכרים בפסוקים אמה ושפחה פעמים רבות, וביחס דומה. ואילו מיציאת מצרים ואילך משתמשת התורה רק במילה אמה¹². אם הבדלי המעמדות בין שפחה לאמה אינם תלויות במעמד האישי, ואף אינם פועל יוצא של מעמד קנייני משפטי, מה עומד מאחורי הבחנת התורה בין מעמדה של השפחה למעמדה של האמה?

שפחה ואמה, הבדלי התייחסות ותחושות

התורה משתמשת במילים שונות לתאר את היחס כלפי האישה המשועבדת, ואת האווירה אשר סביבה. יש בשינויי לשון אלו גם ביטוי לתחושתה הסובייקטיבית של המשועבדת בסיטואציה המתוארת. המילה אמה מתארת אישה שעל אף היותה משועבדת יש לה זכויות והיחס אליה הגון וראוי. היא עצמה מרגישה מקובלת וטוב לה גם במציאות בה היא חיה. המילה שפחה מתארת שעבוד ללא זכויות. לא ליחס לא להחשבה ובוודאי שלא להבעת דעה או רצון עצמי. לעיתים הדבר מגיע עד כדי זרות בזו וקלון. המילה שפחה מתארת התייחסות שלילית. ההבדל בין שפחה ואמה אינו נובע ממעמדן המשפטי קנייני, גם לא ממצבן האישי, אלא ממעמדן האנושי. מההתייחסות כלפיהן ומתחושותיהן הרגשיות¹³.

אמה ושפחה, חילופי לשונות

אם כנים הדברים וההבחנה בין שפחה לאמה היא בהתייחסות ובתחושות ניתן ליישב קשיים רבים בנוגע לחילופי הלשונות שפחה ואמה.

בלהה וזלפה

כאשר מסר לבן את שפחותיו זילפה ובלהה לבנותיו לאה ורחל, התורה מכנה אותן שפחות¹⁴. גם כאשר מסרו רחל ולאה את שפחותיהן בלהה וזילפה ליעקב, התורה מכנה אותן שפחות¹⁵. באותו מעמד רחל עצמה מכנה את בלהה אמה¹⁶.

12. למעט שלש פעמים, שיבוארו בפרק יחס התורה למשועבדת כנענית.
13. שמא ניתן להסביר על פי דרכינו מדוע מצאנו הבדלים במעמד רק ביחס לאישה משועבדת, ולא מצאנו ביחס לאיש מעמדות שונות. (במקרא מוזכר הלשון עבד, ולא מצאנו ביטוי נוסף או מקביל). לאישה שנכונה בתכונות רגשיות מרובות מן האיש, יש משמעות יתירה ליחס אנושי כלפיה, ובוודאי להעדרו. בתורה כבר מצאנו רגשות מיוחדות כלפי תחושותיה הרגשיות של האישה, בכך שהתורה דואגת באופן מיוחד לאלמנה ולא לאלמן. (דברים י', יד, שם י"ז, כט, שם ט"ז, יא, שם כ"ד, יט-כא, שם כ"ו, יב-יג). ודורשת זהירות מיוחדת ביחס לאלמנה ולא לאלמן. (שמות כ"ב, כא, דברים כז, י"ט).
14. "ויתן לבן לה את זלפה שפחתו ללאה בתו שפחה" (בראשית כ"ט, כד). "ויתן לבן לרחל בתו את בלהה שפחתו לה לשפחה" (שם כ"ט).
15. "ויתתן לו את בלהה שפחתה לאשה ונבא אליה יעקב" (שם ל', ד). "ויתרא לאה כי עמדה מלדת ותקח את זלפה שפחתה ותתן אותה ליעקב לאשה" (שם ל', ט).
16. "ויתאמר הנה אצתי בלהה בא אליה ותלד על ברכי ואבנה גם אנכי מפנה" (שם ל', ג).

מאוחר יותר כאשר לבן מחפש במחנה יעקב את גלליו מכנה התורה את בלהה וזילפה אמהות¹⁷. בשלושה מקומות בהמשך, חוזרת התורה ומכנה את בלהה וזילפה שפחות: במעבר יבק¹⁸, בהכנות למפגש עם עשיו¹⁹ ובמעשה ראובן²⁰. חילופי לשון אלו ביחס לבלהה וזילפה מורים שאין לתלות את החילוק שבין אמה לשפחה בהבדלים הנוגעים למעמד אישי או למעמד קנייני משפטי. אם אכן השתנה מעמדן של בלהה וזילפה בעת מסירתן ליעקב, מדוע הן חוזרות ונקראות שפחות במעבר יבק, בהכנות למפגש עם עשיו ובמעשה ראובן?²¹ ומדוע מכנה רחל את בלהה אמה עוד קודם למסירתה ליעקב?

על פי הבחנתנו כל מילה בתורת האלוקים במקומה, וכוונת תחילה לה. בלהה וזילפה היו שפחות בבית לבן ונמסרו לרחל ולאה בתור שפחות. לאחר שניתנו ליעקב, היחס אליהן השתנה והתורה קוראת להן אמהות. והנה מצפינה התורה לבעלי לב מרגיש, את רגישותה של רחל לבלהה, שאף בתקופת שפחותה של בלהה, גברתה רחל נוהגת בה ברגישות ובכבוד. הדבר בא לידי ביטוי בהתייחסותה של רחל אל בלהה אף שלא בפניה. בהצעת רחל ליעקב אומרת רחל: "הנה אמתי בלהה..." אמתי ולא שפחתי. רגישותה העצומה של רחל לזולת שבאה לידי ביטוי במסירת סימניה ללאה, ובהבלגתה על דברי לאה "לא מעט קחתך את אישי" אינה רק במעשים מקומיים. רגישותה שזורה בכל אורחות חייה, אפילו ביחס לשפחותה²².

17. "וַיָּבֵא לְבֶן בְּאֵהָל יַעֲקֹב וּבְאֵהָל לְאֵהָ וּבְאֵהָל שְׁתֵּי הָאֵהָלוֹת וְלֹא מִצָּא וַיֵּצֵא מֵאֵהָל לְאֵהָ וַיָּבֵא בְּאֵהָל רְחֵל" (שם ל"א, לג).
18. "וַיִּקָּם בְּלִילָהּ הוּא וַיִּקַּח אֶת שְׁתֵּי נָשָׁיו וְאֶת שְׁפָחוֹתָיו וְאֶת אֶחָד עֶשֶׂר וְלָדָיו וַיַּעֲבֵר אֶת מֵעֵבֶר יַבְק" (שם ל"ב, כג).
19. בראשית פרק ל"ג: (א) "וַיִּשָּׂא יַעֲקֹב עֵינָיו וַיֵּרָא וְהִנֵּה עֶשָׂו בָּא וְעִמּוֹ אַרְבַּע מֵאוֹת אִישׁ וַיֵּחָץ אֶת הַיְלָדִים עַל לְאָה וְעַל רְחֵל וְעַל שְׁתֵּי הַשְּׁפָחוֹת: (ב) וַיִּשָּׂם אֶת הַשְּׁפָחוֹת וְאֶת יְלָדֵיהֶן רִאשֹׁנָה וְאֶת לְאָה וְיְלָדֵיהָ אַחֲרָיִם וְאֶת רְחֵל וְאֶת יוֹסֵף אַחֲרָיִם: (ג) וְהוּא עָבַר לְפָנֵיהֶם וַיִּשְׁתַּחוּ אֶרְצָה שֶׁבַע פְּעָמִים עַד גִּשְׁתּוֹ עַד אַחֲיוֹ: (ד) וַיֵּרָץ עֶשָׂו לִקְרֹאתוֹ וַיִּתְקַּהּ וַיִּפֹּל עַל צְנָאוֹ וַיִּשְׁקָהוּ וַיִּבְכּוּ: (ה) וַיִּשָּׂא אֶת עֵינָיו וַיֵּרָא אֶת הַנָּשִׁים וְאֶת הַיְלָדִים וַיֹּאמֶר מִי אֵלֶּה לָּךְ וַיֹּאמֶר הַיְלָדִים אֲשֶׁר חָנַן אֱלֹהִים אֶת עַבְדְּךָ: (ו) וַתִּגַּשְׁןָ הַשְּׁפָחוֹת הַנָּה וַיְלָדֵיהֶן וַתִּשְׁתַּחֲוֶיִן".
20. בראשית פרק ל"ה: (כה) "וַיִּבְגֵּי בְלֵקָה שְׁפָחַת רְחֵל בֶּן וַנְּפֹתָלַי: (כו) וַיִּבְגֵּי זֶלְפָּה שְׁפָחַת לְאָה וְדָ וְאֲשֶׁר אֵלֶּה בְּנֵי יַעֲקֹב אֲשֶׁר יָלְדוּ לוֹ בְּפָדֵן אֶרֶץ" הפרשנים מציינים שפסוקים אלו בהן מונה התורה את בני יעקב, הם תוצאה של מעשה ראובן, ומשום כך צרפה התורה את מעשה ראובן ואת מנין בני יעקב בפסוק אחד.
21. הנצי"ב בהעמק דבר סבור ששפחה לאחר שנשאת הפכה לאמה, וליישב קושי זה פירש שנקראו גם שפחות כיוון שהמשיכו לשמש כשפחות אף אחר נישואיהן.
22. את רגישותה של רחל למד ממנה בנה יוסף, שמקרב את בני בלהה וזילפה ולא מתייחס אליהם כאל בני השפחות, שלא כבני לאה. "ויבא יוסף את דיבתם רעה אל אביהם, ומה א"ל, רבנו אמרי אמר לאביו שהן נוהגים בבני השפחות מנהג עבדים וקוראים אותם עבדים, ואני נוהג בהן מנהג אחווה שנאמר והוא נער את בני בלהה ואת בני זילפה נשי אביו וגוי". (תנחומא וישב ז).

על פסוק זה כתב בעל הטורים במקום: "ולא אמרה שפחתי כדכתיב בהגר, לפי שהיתה בת לבן מפילגשי" (כוונתו לומר שבלהה היתה אחות של רחל מאביה, ומשום כך אינה ראויה להתייחסות כאל שפחה). מדברי בעל הטורים אלו סיוע לדברינו שההבחנה בין שפחה לאמה היא הבחנה אנושית, הבחנה של התייחסות ותחושות.

חיוזק נוסף להבחנה זו ניתן לראות בכך שחוזרת התורה וקוראת לבלהה וזילפה שפחות במעבר יבק, בהכנות למפגש עם עשיו ובמעשה ראובן. בשלושת מקומות אלו יש הפגנה של יחס שלילי אל בלהה וזלפה, הדגשה של נחיתותן. התורה מתארת לנו את הרגשות ואת האווירה באמצעות המילה שפחות.

במעבר יבק יעקב הקדים את הנשים לשפחות בהעברת הנחל. מעבר זה נועד להצלה²³, אין פלא שהתורה בתארה את המעשה הזה מכנה את בלהה וזלפה שפחות. זהו היחס כלפיהן, ומסתבר שכך הן מרגישות²⁴.

כשיעקב מחלק את מחנהו למחנות לקראת המפגש עם עשיו נאמר "וישם את השפחות ואת ילדיהן ראשונה ואת לאה וילדיה אחרונים ואת רחל ואת יוסף אחרונים" (שם ל"ג, ב). התורה מתארת את הייחס ואת התחושות הנובעות מההעדרה זו השימוש במילה שפחות.

מעשה ראובן, בין על פי פשוטו של מקרא ובין על פי קבלת חז"ל, לא היה בא לעולם, לו היה יחסו של ראובן אל בלהה כאל אשת אביו. בעיני ראובן בלהה אינה בעלת זכויות כלאה. "כשמתה רחל נטל יעקב מטתו שכיטה נתונה תדיר צאל רחל ולא צאלר אלהים ונתנה צאלל צלכה, צל ראובן ותצט עלצון אמנו, אמר אס אחות אמני היתה לרכ לאמני, שפחת אחות אמני תכא לרכ לאמני, לכן צלצל" (רש"י שם ל"ה, כב).

הגר

בתחילה מכונה הגר בפי כל שפחה (בראשית ט"ז)²⁵.

23. עיין רמב"ן ורשב"ם בראשית לב, כג.
24. יש להעיר מדברי הרמב"ן שם שכתב: "אין מוקדם ומאוחר בפסוק זה להצלה" וראיתו מכך שהזכרה הצלת הבנים אחרונה. קביעת הרמב"ן נובעת מההנחה שאין מחויבות הבעל להצלת אשתו קודמת להצלת בניו.

25. בראשית פרק ט"ז: (א) "וישרי אשת אברהם לא ילדה לו וילה שפחה מצרית וישמה הגר: (ב) ותאמר שרי אל אברהם הנה נא עצרני ונדד מלדת בא נא אל שפחתי אולי אבנה ממנה וישמע אברהם לקול שרי... (ה) ותאמר שרי אל אברהם תקסי עליך אנכי נתתי שפחתי בחיקך ותרא פי הרעה ואקל בעיניך וישפט ה' ביני וביניך" גם אברהם מכנה את הגר שפחה (ו) "ויאמר אברהם אל שרי הנה שפחתך בידך עשי לה הטוב בעיניך ותענה שרי ותגרח מפניך" ..אף המלאך המדריך את הגר לשוב ולהתענות תחת גברתה, קורא לה שפחה (ח) "ויאמר הגר שפחת שרי אי מזה באת ואנה תלכי ותאמר מפני שרי גברתי אנכי ברחתי".

בהמשך מכונה הגר אמה. (בראשית כ"א)²⁶. בין פרק ט"ז לפרק כ"א לא היה שינוי במעמדה האישי של הגר, שהרי הגר נמסרה לאברהם כבר בפרק ט"ז²⁷. על פי הבחנתנו, חילופי הלשון נבחרו בקפידה ותפקידם לתאר את האווירה בבית אברהם, את היחס להגר ואת תחושותיה. בפרק ט"ז מתארת התורה את הגר כשפחה חסרת זכויות, היא נמסרת לאברהם. כתוצאה מכך "ותקל גברתה בעיניה" דבר שמחריף את היחס של שרה אליה. אברהם מקבל את עמדת שרה שהגר על אף שנמסרה לו היא עדין שפחת שרה. לאחר שהמלאך משדל את הגר לשוב ולהתענות תחת גברתה, נראה שהגר מקבלת מרצונה את עול שרה, ומסתבר שמכאן והילך השתנתה האווירה בבית אברהם. לאחר זמן נולד ישמעאל (שרה שוב אינה נותנת את עינה בולד) ואחר כך נולד יצחק, אירועים אלו ודאי שתרמו לאווירה טובה וחיובית ואז מתייחסת שרה אל הגר כאל אמה ולא כאל שפחה. אפילו בזמן המשבר עם ישמעאל כאשר שרה מגוננת על יצחק בכל התוקף, מכנה שרה את הגר אמה. "גרש את האמה..כי לא ירש בן האמה" ניתן לדייק מדברי שרה, שבעייתה איננה עם הגר אלא רק עם ישמעאל. גרוש הגר נעשה רק מחמת ישמעאל.

פרקים ט"ז וכ"א מתארים שתי תקופות שונות בחייה של הגר בבית אברהם ושרה. תקופת שפחות ולבסוף לאחר השתלבותה ההתייחסות אליה כאל אמה.

בסוף פרשת חיי שרה שוב מכנה התורה את הגר שפחה "ואלה תולדות ישמעאל בן אברהם אשר ילדה הגר המצרית שפחת שרה לאברהם, ואלה שמות בני ישראל וכו'" (כ"ה, יב-יג). בפסוק זה מוצאת התורה לנכון לחזור על ייחוסה המפוקפק של הגר "המצרית". הסיבה לכך בולטת לעין, מאחר ובפסוקים אלו בולטת העדפה ברורה לזרע אברהם מהגר. (תולדות ישמעאל נדחו מירושת אברהם, "ולבני הפילגשים נתן אברהם מתנות וישלחם", וברכת ד' נמסרה רק ליצחק). העדפה זו מדגישה את מעמדה הנחות של הגר ועל כן משתמשת התורה במילה שפחה.

כללי השימוש במילה שפחה

ניתן לחלק את הופעות המילה שפחה בתנ"ך לכמה קבוצות, שכולן פועל יוצא מהבחנתנו בין שפחה לאמה.

26. בראשית פרק כ"א כפי שרה: (ו) "ותאמר לאברהם גרש האמה הזאת ואת בנה כי לא יירש בן האמה הזאת עם בני עם יצחק". ובאמירת הקבי"ה: "ויב) ויאמר אלהים אל אברהם אל ירע בעיניך על הנער ועל אמתך כל אשר תאמר אליך שרה שמע בקלה כי ביצחק יקרא לך ירע: (יג) וגם את בן האמה לגוי אשימנו כי ירעך הוא".
27. אודה ולא אבוש שפרשנותי בעניין הגר היא השערה, אלא שיש לבחנה ולשפטה לאור התמונה הכללית המצטיירת מכלל הופעות המילים שפחה ואמה שבכל התנ"ך.

שפחה כרכוש

כאשר מוזכרת המשועבדת בתוך רשימה של קניינים, התורה משתמשת במילה שפחה. ההתייחסות השלילית באה לידי ביטוי הן בהכללה עם בעלי החיים, והן בעצם ההתייחסות אליה כאל מי שאין כל משמעות לאישיותה, והרי היא כחפץ. ולאברהם היטיב בעבורה ויהי לו צאן ובקר וקמרים ועבדים ושפחות ואתנות וגמלים: (בראשית י"ב, טז)²⁸.

שפחה כהדגשה למעמד נחות

כשהתורה רוצה להדגיש מעמד שפל ונחות במיוחד היא משתמשת במילה שפחה²⁹.

"וַיֹּאשֵׁר כִּי יִשְׁכַּב אֶת אִשָּׁה שְׁכֵבֶת זָרַע וְהוּא שְׁפָחָה נִחְרַפֶּת לְאִישׁ וְהַפְדָּה לֹא נִפְדָּתָה" וכו' (ויקרא פרק י"ט, כ).

שפחה חרופה, בין אם נפרש כרבי עקיבא שהיא חציה שפחה וחציה בת חורין המאורסת לעבד עברי, ובין אם נפרש כרבי ישמעאל שמדובר בשפחה כנענית המאורסת לעבד עברי (כריתות כא), היא עשתה מעשה שפל מאחר והיא מאורסת לאיש. התורה מדגישה את שפלותה בכך שהיא מכנה אותה שפחה³⁰.

במרד אבשלום חושי הארכי, צדוק ואביתר רצו להעביר לדוד את כוונותיו של אבשלום. לצורך כך הם שלחו שפחה ליהונתן ואחימעץ שהיו בעין רוגל.

(טו) "וַיֹּאמֶר חוֹשֵׁי אֶל צְדוֹק וְאֶל אֲבִיתָר הַכֹּהֲנִים כֹּזְאוֹת וְכֹזְאוֹת יַעַץ אֲחִיתֹפֶל אֶת אֲבִשְׁלֹם וְאֶת זִקְנֵי יִשְׂרָאֵל וְכֹזְאוֹת וְכֹזְאוֹת יַעֲצֹתַי אָנִי. (טז) וְעַתָּה שְׁלְחוּ מִהֶרֶה וְהַגִּידוּ לְדָוִד לֵאמֹר אֵל תֵּלֶן הַלַּיְלָה בְּעָרְבוֹת הַמִּדְבָּר וְגַם עֲבוֹר תַּעֲבוֹר פֶּן יִבְלַע לְמַלְךְ וְלָקַל הָעַם אֲשֶׁר אִתּוֹ: (יז) וַיְהוֹנָתָן וְאַחִיעֶזֶר עֲמִידִים בְּעֵין רֹגֶל וְהִלְכָה הַשְּׁפָחָה וְהַגִּידָה לָהֶם וְהֵם יָלְכוּ וְהַגִּידוּ לְמֶלֶךְ דָּוִד כִּי לֹא יוֹכְלוּ לְהִרְאוֹת לְבוֹא הָעִירָה" (שמואל ב', י"ז).

יהונתן ואחימעץ לא באו העירה כיוון שחששו שיתגלו על ידי אנשי אבשלום. נראה שכל המהלך של העברת המסר לדוד נעשתה בצורה שתעורר כמה שפחות חשד. לשם כך יהונתן ואחימעץ עמדו בעין רוגל, ולשם שפחה, שמחמת מעמדה הנחות לא יחשדו בשיתופה בסוד העניין. על פי ביאור זהה יתברר מדוע חשוב היה להדגיש שנשלחה שפחה. וביאור הפסוק הוא לצדדים, כיוון שיהונתן ואחימעץ לא יכלו להראות, הם לא באו העירה, ונשלחה אליהם שפחה.

בנבואת יואל (פרק ג פסוק ב) "וְגַם עַל הָעֲבָדִים וְעַל הַשְּׁפָחוֹת בְּיָמֵי הַהֵמָּה

28. ובנוסף: בראשית כ' יד, שם ל"ב ו', שמואל א' ח' טז. דוגמאות נוספות לעיל בפרק שפחה ואמה הבדלי מעמדות.

29. דוגמאות נוספות לשימוש במילה שפחה כהדגשה למעמד נחות, ראה לעיל בפרק שפחה ואמה הבדלי מעמדות.

אֶשְׁפּוֹךְ אֶת רוּחִי, אפילו העבדים והשפחות השפלים יזכו ביום ה' הגדול והנורא למעלות נפשיות.

בנבואת ישעיהו על שבות ה' שבות עמו (י"ד ב') "והתנחלתם בית ישראל על אדמת ה' לעבדים ולשפחות", בזמן הגאולה מגלות בבל, הגויים יבקשו להיות קשורים לעם ישראל, אפילו במעמד שפל של עבדים ושפחות³¹.

שפחה כהשוואה ניגודית לאדם חשוב

כפי שכבר הוזכר³² "מבכור פרעה היושב על כסאו ועד בכור השפחה כו" (שמות י"א, ה). "ושפחה כי תירש גברתה" (משלי ל', כג). ובנבואת ישעיהו פרק כ"ד (א) "הנה ה' בוקק הארץ ובלקקה וְעָנָה פְּנִיָּה וְהִפְיֵץ יִשְׁבִּיָּה: (ב) וְהָיָה קָעִם פְּכֹהוּ פְּעֵבֶד כְּאֲדָנָיו בְּשִׁפְחָה כְּגִבְרָתָהּ פְּקוּנָה כְּמוֹכָר כְּמִלְוָה כְּלֹוָה כְּנֹשֶׂה כְּאֶשֶׁר נָשָׂא ב"י".

שפחה כביטוי התבטלות

אישה המתבטלת דרך כבוד בפני אדם רם מעלה מציגה את עצמה כשפחתו. חנה בפני עלי³³, אביגיל בפני דוד³⁴, בעלת האוב בפני שאול³⁵, האישה התקועית בפני דוד³⁶, האישה מנשי בני הנביאים בפני אלישע³⁷, האישה

30. השימוש במילה שפחה מדגיש מאד את השפל לאור רגילותה של התורה להשתמש במילה אמה אף ביחס למשועבדת כנענית. ראה להלן בפרק "יחס התורה למשועבדת כנענית".

31. אבן עזרא שם.

32. לעיל בפרק שפחה ואמה הבדלי מעמדות.

33. "ותאמר תמצא שפחתך חן גְּעִינִיךָ ותלך האשה לְדַרְכָּהּ ותאכל ופניה לא היו לה עוד" שמואל א' א, יח.

34. "ועתה הברכה הזאת אשר הביא שפחתך לאדני ונתנה לנערים המתהלכים בגלגלי אדניי. שמואל א' כ"ה, כו.

35. שמואל א' כ"ח, (כא) "ותבוא האשה אל שאול ותרא כי נבהל מאד ותאמר אליו הנה שמעיה שפחתך בקולך ואשים נפשי בכפי ואשמע את דבריך אשר דברת אלי: (כב) ועתה שמע נא גם אתה בקול שפחתך ואשמה לנעיד פת לחם ואכול ויהי בך פח כי תלך בדרךך".

36. שמואל ב' י"ד, (ו) "וילשפחתך שני בנים וינצו שניהם בשדה ואין מציל ביניהם ויכח האקד את האקד וימת אתו: (ז) והנה קמה כל המשפחה על שפחתך ויאמרו תני את מפה אחיו וימתהו בגפש אחיו אשר הרג ונשמידה גם את היורש וכבו את גחלתו אשר נשארה לבלתי שום > שים לאישי שם ושארית על פני האדמה: ... (יב) ותאמר האשה תדבר נא שפחתך אל אדני המלך דבר ויאמר דברי... (טו) ועתה אשר באתי לדבר אל המלך אדני את הדבר הזה כי יראני העם ותאמר שפחתך אדברה נא אל המלך אולי יעשה המלך את דבר אמתו: ... (יז) ותאמר שפחתך יהיה נא דבר אדני המלך למנוחה כי כמלאך האלהים כן אדני המלך לשמע הטוב והרע והי אלהיך והי עמך: פ (יח) ויען המלך ויאמר אל האשה אל נא תכחדי ממני דבר אשר אנכי שאל אתך ותאמר האשה ודבר נא אדני המלך: (יט) ויאמר המלך היד יואב אתך בקל זאת ותען האשה ותאמר חי נפשיך אדני המלך אם אש להמין ולהשמיל מכל אשר דבר אדני המלך כי עבדך יואב הוא צנני והוא שם בפי שפחתך את כל הדברים האלה".

37. "ויאמר אליה אלישע מה אעשה לך הגידי לי מה יש לך בבית ותאמר אין לשפחתך כל בבית כי אם אסוד שמן" מלכים ב' ד', ב.

השונמית בפני אלישע³⁸, רות בפני בעז³⁹. ישנם ביטויי התבטלות בהם נעשה השימוש בכינוי אמתך, ולקמן בפרק כללי השימוש במילה אמה נרחיב אודותיהם, ונעמוד על השוני שבין שני לשונות ההתבטלות.

שפחה, עבריה המשועבדת שלא כדין

בנבואת ירמיהו (פרק ל"ד) מסופר על כך שבניי שעבדו בכוח עבדים ושפחות בני עמם, נגד דין התורה לשלח את העבדים אחר שש שנים, ונגד הברית שכרת חזקיהו עם בניי באותה תקופה "לבלתי עבוד בם ביהודי אחיהו איש". בכל אותה נבואה מכוונות בנות ישראל המשועבדות שפחות⁴⁰.

אכן כפי יסוד החילוק שבין שפחה לאמה, השימוש הלשוני המתאים במקרה זה הוא שפחה ולא אמה. החזקת בנות ישראל בכוח ושלא כדין היא פגיעה עצומה בזכויותיהן. בדקדוק רב מכנה ירמיהו את אותן בנות ישראל האומללות שפחות.

וכן מצאנו בדברי הימים ב' (כ"ח י) כאשר פקח בן רמליהו ממלכות ישראל הכה את אחז מלך יהודה, ובניי שבו מבני יהודה מאתים אלף נשים בנים ובנות ויבאום לשומרון. עודד הנביא הוכיח את בניי ואמר להם "ועתה בני יהודה וירושלים אתם אמרים לכבוש לעבדים ושפחות לכם... שמעונו והשיבו השביה אשר שבתם מאחיכם...". אף במקרה זה משתמש עודד הנביא בביטוי שפחות ביחס לבנות ישראל המשועבדות.

המשותף לכל הופעות אלו של המילה שפחה, היא התייחסות שלילית אל המשועבדת, ותחושותיה השליליות. דבריה אינם נשמעים, והיא משוללת זכויות אנושיות.

38. "ויאמר למועד הזה קצת תיה את חבקת בן נתאמר אל אדני איש האלהים אל תבזבז בשפחתך". מלכים ב' ד', טו.

39. "ותאמר אמצא חן בעיניך אדני כי נחמתני וכי דברת על לב שפחתך ואנכי לא אהיה באחת שפחתך". רות ב, יג.

40. ירמיהו פרק ל"ד: (ח) "הדבר אשר הנה אל ירמיהו מאת ה' אחרי קרת המלך צדקיהו ברית את כל העם אשר בירושלם לקרא להם דרור: (ט) לשלח איש את עבדו ואיש את שפחתו העברי והעבריה הפשים לבלתי עבד גם ביהודי אחיהו איש: (י) וישמעו כל השרים וכל העם אשר באו בברית לשלח איש את עבדו ואיש את שפחתו הפשים לבלתי עבד גם עוד וישמעו וישלחו: (יא) וישבו אחרי כן וישבו את העבדים ואת השפחות אשר שלחו הפשים ויכבשו לעבדים ולשפחות: ס (יב) ויהי דבר ה' אל ירמיהו מאת ה' לאמר: (יג) כה אמר ה' אלהי ישראל אנכי בריתי את אבותיכם ביום הוצאתי אתם מארץ מצרים מבית עבדים לאמר: (יד) מקץ שבע שנים תשלחו איש את אחיו העברי אשר ימכר לך ועבדך שש שנים ושלחתו הפשי מעמך ולא שמעו אבותיכם אלי ולא הטו את אזנם: (טו) ותשבו אתם היום ותעשו את אשר בעיני לקרא דרור איש לרעהו ותקרתו ברית לפני בבית אשר יקרא שמי עליו: (טז) ותשבו ותחללו את שמי ותשבו איש את עבדו ואיש את שפחתו אשר שלחתם הפשים לנפשם ותכבשו אתם להיות לכם לעבדים ולשפחות: ס (יז) לכן כה אמר ה' אתם לא שמעתם אלי לקרא דרור איש לאחיו ואיש לרעהו הנני קרא לכם דרור נאם ה' אל התרב אל הדבר ואל הרעב ונתתי אתכם <לזועה> לזענה לכל ממלכות הארץ".

כללי השימוש במילה אמה

בת ישראל שנמכרה לעבדות

בת ישראל שנמכרה לעבדות מכונה בפי התורה אמה⁴¹. בדין אמה עבריה⁴² ובדין רציעה⁴³.

יחס חיובי למשועבדת

כאשר מספרת התורה על יחס חיובי כלפי כנענית המשועבדת, היא מוזכרת בלשון אמה.

כאשר התפלל אברהם לרפואת אבימלך אשתו ושפחותיו, והקב"ה שמע את תפילתו, מכוננת שפחות אבימלך אמהות⁴⁴.

במשל יותם, כינה יותם את אם אבימלך אמה. "וְאִתָּם קָמְתָם עַל בֵּית אָבִי הַיּוֹם וַתְּהַרְגוּ אֶת בְּנֵי שְׂבָעִים אִישׁ עַל אֶבֶן אֶחָת וַתְּמַלִּיכוּ אֶת אָבִימֶלֶךְ בֶּן אֶמְתּוֹ עַל בְּעָלֵי שָׂרָם כִּי אֶחָיֶכֶם הוּא" (שופטים ט, יח).

נראה שיותם רצה מחד להדגיש את "ייחוסו" של אבימלך, ומאידך לשמור על כבוד אביו ולכן השתמש במילה אמה.

בתאור הנבואה של נחום על נפילת האויב נאמר: "וְהָצַב גְּלֶתֶה הַעֲלֶתֶה וְאִמְהַתֶּיהָ מִנְהַגוֹת קְקוֹל יוֹנִים מִתְּפַפֹּת עַל לִבְבָּקָר". (נחום ב', ח). בין אם נלמד כהרד"ק שהכוונה לשרות, ובין לדעת המצודות שהכוונה לשפחות, ברור השימוש במילה אמהות מאחר ויש להן חשיבות ומשמעות בליווי המלכה לשבי.

איוב משתבח במעשיו הטובים, ומציין את יחסו המכבד לעבדיו גם כאשר הם חוטאים כנגדו. בדבריו הוא מקפיד לקרא למשועבדות אמהות ולא שפחות⁴⁵. (מעניין נימוקו של איוב ליחסו זה "הלא בבטן עשני עשהו ויכננו ברחם אחד", על פי הרמב"ם סוף הלכות עבדים).

משועבדת כנענית בציווי התורה

התורה בציווייה מכנה את הכנענית המשועבדת אמה. בין כאשר התורה שומרת על זכויותיה⁴⁶, ובין כאשר היא מוזכרת כרכוש⁴⁷. ביאור לכך, לקמן

41. אלא אם כן היא משועבדת שלא כדין. יעויין לעיל בפרק כללי השימוש במילה שפחה.

42. "וכי ימכר איש את בתו לאמה לא תצא תצאת העבדים" (שמות כ"א, ז).

43. "וְיִקְחֶתָּהּ אֶת הַמֵּרְצֵעַ וְנִתְּתָהּ בְּאֶזְנוֹ וּבִדְלֶת וְהָיָה לָךְ עֶבֶד עוֹלָם וְאִךְ לְאֶמְתָּךְ תַּעֲשֶׂה כִּי" (דברים ט"ו, יז).

44. "וַיִּתְּפֹלֵל אַבְרָהָם אֶל הָאֱלֹהִים וַיִּרְפָּא אֱלֹהִים אֶת אָבִימֶלֶךְ וְאֶת אִשְׁתּוֹ וְאִמְהַתֵּיו וַיִּלְדוּ" (בראשית כ', יז).

45. "וַיְגִיד בֵּיתִי וְאִמְהַתֵּי לְזֶרַח תַּחֲשָׁבֵנִי וְנָכְרִי הֵייתִי בְּעֵינֵיהֶם" (איוב י"ט, טו).

"אם אָמַסְתָּ מִשְׁפַּט עֲבָדֵי וְאֶמְתֵי בְּרָבִם עֲמָדֵי" (איוב ל"א, ג).

46. שמות כ', ט, שמות כ"א, כ, שמות כ"א, כו-כו, שמות כ"ג, יב, ויקרא כ"ה, ו, דברים ה', יג, דברים י"ב, יב, דברים י"ב, יח, דברים ט"ז, יא, דברים ט"ז, יד.

47. שמות כ', יג, שמות כ"א, לב, ויקרא כ"ה, מד, דברים ה', יז.

בפרק יחס התורה לכנענית משועבדת.

אמה כביטוי של התבטלות

השימוש במילה אמה כביטוי של התבטלות בפני אדם רם מעלה, נעשה במקרים הבאים: כאשר הפונה חשה ביחס חיובי כלפיה, כאשר הפונה מצפה ליחס חיובי ונאות כלפיה וכאשר ביטוי ההתבטלות בשמה נעשה על ידי אחר. כאשר הפונה חשה ביחס חיובי כלפיה היא מתבטלת בלשון אמה. "אנוכי רות אמתך" (רות ג', ט), רות מתבטלת בדרך זו אחר תקופה ארוכה שבעז היטיב לה.⁴⁸

כאשר הפונה מצפה ליחס חיובי ונאות כלפיה היא מתבטלת בלשון אמה. הפונה מבקשת שיתקבלו דבריה, ויעשה רצונה. היא מצפה שיתייחסו אליה בהתייחסות חיובית, ולא כאל שפחה. במקומות רבים מצאנו סוג זה של התבטלות, בפניית חנה להקבי"ה⁴⁹ ולעלי⁵⁰, בפניית אביגיל אשת נבל לדוד⁵¹, בדברי האישה החכמה מאבלה בית המעכה לדוד⁵², בדברי האישה התקועית לדוד⁵³, בדברי האישה לשלמה⁵⁴ ובבקשת רות מבעז⁵⁵. כאשר ביטוי ההתבטלות בשמה נעשה על ידי אחר, ההתבטלות בלשון אמה. בדברים ששם נתן הנביא בפי בת שבע⁵⁶, ובבקשת הרחמים שביקש האיש הלוי מהאיש הזקן על פילגשו⁵⁷.

48. להבדיל מפניית ההתבטלות של רות לבעז בראשית היכרותם, יעויין לקמן בהרחבה.
49. "ותדר נדר ותאמר ה' צבאות אם נראה תראה פִּעְנִי אֶמְתָּךְ וְזָכַרְתָּנִי וְלֹא תִשְׁכַּח אֶת אֶמְתָּךְ וְנִתְּתָה לְאֶמְתָּךְ זֶרַע אֲנָשִׁים וְנִתְּתִיו לְה' כִּלְיָי וְיָמִי חַיִּים וְמוֹרָה לֹא יֵעָלֶה עַל רֵאשִׁוִי" (שמואל א' א', יא).
50. "אֵל תֵּתֶן אֶת אֶמְתָּךְ לִפְנֵי בַת בְּלַעַל כִּי מֵרַב שִׁיחִי וְכִעֲסִי דִּבַּרְתִּי עַד הַנְּהִי. שמואל א' א', טז.
51. יעויין להלן בהרחבה.
52. "וַיִּקְרַב אֵלֶיהָ וְתֹאמַר הַאִשָּׁה הַאֲתָה יוֹאֵב וַיֹּאמֶר אָנֹכִי וַיֹּאמֶר לוֹ שָׁמַע דְּבָרֵי אֶמְתָּךְ וַיֹּאמֶר שָׁמַע אֲנֹכִי". שמואל ב' כ', יז.
53. יעויין להלן בהרחבה.
54. "וַיִּתְּקֶם בְּתוֹךְ הַלְּלִיָּה וַתִּקַּח אֶת בְּנֵי מֵאֲצִלֵי וְאֶמְתָּךְ וְשָׁנָה וַתִּשְׁכַּיְבֵהוּ בְּחִיקָה וְאֵת בְּנֵי הַמֵּת הַשְּׁפִיכָה בְּחִיקָי". מלכים א' ג', כ.
55. "וַיֹּאמֶר מִי אַתְּ וַתֹּאמֶר אֲנֹכִי רות וַתִּפְרֹשֶׁת כְּנָפֶיךָ עַל אֶמְתָּךְ כִּי גָאֵל אֶתְּהִי". רות ג', ט.
56. "לְכִי וּבֹאִי אֵל הַמֶּלֶךְ דָּוִד וְאֶמְרָתְּ אֵלָיו הֲלֹא אֲתָה אֲדֹנֵי הַמֶּלֶךְ וְשָׁבַעְתָּ לְאֶמְתָּךְ לֵאמֹר כִּי שְׁלֹמֹה בְנֵךְ יִמְלֹךְ אַחֲרַי וְהוּא יֹשֵׁב עַל כִּסְאִי וּמִדוּעַ מֶלֶךְ אֲדֹנָיְהוּי". מלכים א' א', יג.
57. "וְגַם תִּבְּן גַּם מִסְפּוֹא יֵשׁ לְחַמּוּרֵינוּ וְגַם לְחֵם נַיִן יֵשׁ לִי וְלְאֶמְתָּךְ וְלַנְּעָר עִם עֶבְדֶּיךָ אִין מַחְסוֹר כֹּל דְּבָרִי". שופטים י"ט, יט.

אמתך ושפחתך - חילופי לשונות ההתבטלות

על פי הכללים אלו נבין היטב את חילופי הלשון הבולטים שבדברי התבטלותן של ארבע נשים בתנ"ך.

חנה

כאשר חנה מבקשת מריבון העולמים שייתן לה ילד היא מתבטלת לפניו בביטוי אמתך⁵⁸. גם בפני עלי היא מתבטלת בלשון אמתך⁵⁹. מדוע אם כן בפרידתה מעלי היא מתבטלת בלשון שפחתך?⁶⁰

חנה מבקשת שיתייחסו אליה כאל אמה, שימלאו את מבוקשה. מהקבוצה היא מבקשת שישמע את תפילתה וייתן לה ילד, ומעלי היא מבקשת שיזון אותה לכף זכות, ולכן היא משתמשת בלשון אמה.

לאחר שעלי מבטיח לה ילד, היא מתבטלת בענווה, ואומרת לו שאינה ראויה להיות מוצאת חן בעיניו שימלא בקשתה, ובכך מבטאת היא בענווה את הכרת טובתה הרבה. (הכרת הטוב גדולה יותר אם לא מגיע לה)⁶¹.

אביגיל אשת נבל

כשאביגיל באה להפיס דעתו של דוד, היא מכנה את עצמה מטפח פננים כאמתו של דוד, ופעם אחת כשפחתו של דוד⁶². לאחר מות נבל כשרחל שולח לאביגיל שברצונו לשאתה לאישה, מגיבה אביגיל "ותקם ותשפחו אפנים ארצה ותאמר הנה אמתך לשפחה לרחץ רגלי עבדי אדניי". הביטוי אמתך לשפחה מדבר בעד עצמו, אמה ושפחה לאו חדא מילתא הוא. מה פשרו של ביטוי זהו אביגיל בתחנוניה לדוד מבקשת ממנו שיתייחס אליה כאל אמה, ימלא את מבוקשה

58. "ותדר נדר ותאמר יודך צבאות אם ראה תראה בעיני אמתך וזכרתי ולא נשפח את אמתך ונתתה לאמתך זרע אנשים ונתתיו להי כל ימי חיי ומורה לא יעלה על ראשי" (שמואל א' א' יא).

59. "אל תתן את אמתך לפני בת בלעל כי מרב שיחי וכעסי דברתי עד הנה". שמואל א' א' טו.
60. "ותאמר תמצא שפחתך חן בעיניך ותגד האשה לזרפה ותאכל ופניק לא היו לה עוד". שם יח.

61. נראה שתגובת חנה להבטחת עלי "תמצא שפחתך חן בעיניך" מקבילה לתגובת אביגיל להצעת דוד שישאנה "הנה אמתך לשפחה לרחץ רגלי אדניי", לאמה: איני ראויה לטובתך הגדולה.

62. שמואל א' כ"ה: (כד) "ותפל על רגליו ותאמר בי אני אדני העון ותדבר נא אמתך באזניך ושמע את דברי אמתך: (כה) אל נא ישים אדני את לבו אל איש הגלעל הנה על נבל כי קשמו כן הוא נבל שמו ונבלה עמו ואני אמתך לא ראיתי את נערי אדני אשר שלחתי: (כו) ועתה הכרחה הלאה אשר הביא שפחתך לאדני ונתנה לנערים המתחללים ברגלי אדני: (כז) שא נא לפשע אמתך כי עשה יעשה הי לאדני בית נאמן כי מלקמות הי אדני ולקחם ורעה לא תמצא בד מזמיד: (לא) ולא תהנה זאת לדך לפוקה ולמקשול לב לאדני ולשפט דם חנם ולהושיע אדני לו והיטב הי לאדני וזכרת את אמתך: ס (מ) ויחאו עבדי דוד על אביגיל הכרמה וינדברו אליה לאמר דוד שלחנו אליך לקחתך לו לאשה: (מא) ותקם ותשפחו אפנים ארצה ותאמר הנה אמתך לשפחה לרחץ רגלי עבדי אדניי".

ויסלח. היא מבקשת מדוד שירשה לה לדבר באזניו (על אף היותה אשת נבל), שישמע את דבריה, שיסלח לפשעה ויזכור אותה. דברי התנצלותה על כך שלא ראתה את נעריו ולא הייתה שותפה בעניין, הם חלק מתחנוניה למחילה. אביגיל מבקשת יחס חיובי, שדוד יתייחס אליה כאל אמה, שדבריה נשמעים, והיא ראויה ליחס אנושי ועל כן היא מכנה את עצמה אמה. רק כאשר היא נותנת לדוד את מנחתה היא מכנה את עצמה שפחה, כיוון שאין כאן בקשה להכרה וליחס חיובי, אלא ביטוי המדגיש את התבטלותה בפני דוד. לאחר מות נבל, דוד מבקש לשאת את אביגיל, זוהי התייחסות חיובית כלפיה, ולכן בביטוי ההתבטלות שלה היא מכנה את עצמה כאמתו של דוד. אביגיל מוסיפה בענווה שהיא מוכנה להיות אף שפחתו של דוד, ולרוחוץ רגלי עבדיו. הנה לפנינו מקרא מלא המוכיח את יסוד הדברים המורחבים במאמר זה.

האשה התקועית

האשה התקועית נשלחה על ידי יואב לשכנע את דוד לסלוח לאבשלום בנו. בשיחתה עם דוד היא מכנה את עצמה כשפחתו של דוד פעמים רבות, והנה בשתי פעמים מוצאת האשה התקועית לכנות את עצמה אמה ולא שפחה⁶³. האשה התקועית מדגישה בפני דוד את הפער שבינה לבינו, הרי היא כשפחה ביחס למעמדו הרם של דוד. אמנם כאשר בתוך דבריה היא מבקשת התייחסות חיובית כלפיה, היא מתבטלת אך במילה אמה. כיוון שהיא מבקשת שדוד יתייחס אליה כאל אמה ולא כאל שפחה. הדבר בולט מאד בפסוק ותאמר שפחתך אדברה נא אל המלך אולי יעשה המלך את דבר אמתו, הרי היא כשפחה בפני המלך, אלא שמבקשת היא שינהג בה כאמה.

רות

רות מתבטלת דרך כבוד בדברה עם בעו פעמיים. בפעם הראשונה בראשית

63. שמואל ב פרק י"ד: (ו) "וילשפתך שני בנים וינצו שניהם בשדה ואין מציל ביניהם ויכו האחד את האחד וימת אתו: (ז) והנה קמה כל המשפחה על שפחתך ויאמרו תני את מכה אחיו ונמתו בנפש אחיו אשר הרג ונשמידה גם את היורש וכבו את גחלתו אשר נשארה לבלתי שום" שים לאישי שם ושארית על פני האדמה: פ (י) ויאמר המלך המדבר אליך והבאתו אלי ולא יסיף עוד לגעת בך: (יב) ותאמר האשה תדבר נא שפחתך אל אדני המלך דבר ויאמר דברי: ס (טו) ועתה אשר באתי לדבר אל המלך אדני את הדבר הזה כי יראני העם ותאמר שפחתך אדברה נא אל המלך אולי יעשה המלך את דבר אמתו: (טז) כי ישמע המלך להציל את אמתו מפני האיש להשמיד אתי ואת בני יחד מנחלת אלהים: (יז) ותאמר שפחתך יהיה נא דבר אדני המלך למנוחה כי כמלאך האלהים בן אדני המלך לשמע הטוב וקרע וחי אלהיך יהי עמך: פ (יח) ויצו המלך ויאמר אל האשה אל נא תכחדי ממני דבר אשר אנכי שאל אותך ותאמר האשה ודבר נא אדני המלך: (יט) ויאמר המלך הנד יואב אתך בכל זאת ותען האשה ותאמר חי נפשך אדני המלך אם אש להמין ולהשמיל מכל אשר דבר אדני המלך כי עבדך יואב הוא צנני והוא שם בפי שפחתך את כל הדברים האלה."

קציר השעורים כאשר בעז דאג לרווחתה, היא מכנה את עצמה כשפחתו: "נתאמר אמצא חן בעיניך אדני כי נחמתני וכי דברת על לב שפחתך ואנכי לא אהיה באחת שפחתך" (רות ב', יג). בהמשך לאחר קציר השעורים והחטים, כאשר יורדת רות אל בעז לגורן רות מכנה את עצמה כאמתו של בעז: "וילאמר מי את ונתאמר אנכי רות אמתך ופרשת כנףך על אמתך כי גאל אתה" (רות ג', ט) בשתי הפעמים רות מתבטלת, אלא שבתחילה כשהייתה זרה לא מוכרת וחסרת זכויות קראה לעצמה שפחה, ואילו בהמשך לאחר היחס המיוחד אותו קבלה מבעוז, כאשר היא באה לבקש ממנו שיפרוש כנפיו עליה היא עדיין מתבטלת, אך בתור אמה⁶⁴.

יחס התורה לכנענית משועבדת

כבר הוזכרה ההבחנה הלשונית של חז"ל בין עבריה המשועבדת שנקראת אמה, לבין כנענית המשועבדת שנקראת שפחה, לאמר: אמה עבריה ושפחה כנענית. בבדיקת ציוויי התורה עולה תמונה שונה וברורה, גם הכנענית וגם העבריה נקראות אמה. מיציאת מצרים ועד סוף ספר דברים מוזכרת המילה שפחה רק שלש פעמים, כאשר בכל שלושת הפעמים התורה מדגישה מעמד נחות במיוחד⁶⁵. לבד משלושת פעמים אלו נקראת המשועבדת אמה.

הערנו בראשית הדין⁶⁶ שהיחסיות המשתנה בהופעות המילים שפחה ואמה בין ספר בראשית לשאר הספרים אומרת דרשני. בנוסף יש להדגיש שהמשועבדת הכנענית נקראת אמה בציוויי התורה בין כאשר ההתייחסות אליה חיובית, ובין כאשר היא מוזכרת כרכוש⁶⁷.

נראה להציע על פי דרכנו עד כה את כוונת התורה העומדת מאחורי שינויים אלו.

התורה רוצה לחנך אותנו להתייחס בצורה מכבדת נאותה וראויה גם לכנעניות המשועבדות לנו. שיחסנו אליהן יהיה כאל אמהות ולא כאל שפחות.

64. באופן אחר: כאשר רות מכירה טובה הוא מדגישה את גודל הכרת הטובה בכך שאומרת שכלל איננה ראויה לטובה "ואנכי לא אהיה כאחת שפחותיך", וכעין שמצאנו באשת נבל הכרמלי ובחנה.

65. "ימת כל בכור בארץ מצרים מכור פרעה הישב על קסאו עד בכור השפחה אשר אחר הרחם וכל בכור בהמה". שמות י"א, ה.

"ואיש כי ישכב את אשה שכבת זרע והוא שפחה נחרפת לאיש והפדה לא נפדתה או חפשה לא נתן לה בקרת תהיה לא יומתו כי לא חפשה". ויקרא י"ט.

"והשיבך ה' מצרים באניות בדרך אשר אמרתי לך לא תסיף עוד לראותה והתמפרתם שם לאיביך לעבדים ולשפחות ואין קנה". דברים כ"ח, ט.

66. בפרק שפחה ואמה הבדלי מעמדות.

67. עיין בפרק כללי השימוש במילה אמה.

התורה מקפידה על כך לאחר יציאת מצרים, שבה היינו אנו עבדים וסבלנו מיחס מחפיר ולא אנושי. התורה מזכירה לנו בכמה מקומות שלא נשכח את התקופה שהיינו גרים במצרים⁶⁸. זיכרון זה יעזור לנו להתייחס כראוי אל המשועבדים לנו. אמנם אין דינן של הכנעניות כדיןן של בנות ישראל המשועבדות (לעניין ההענקה, שחרור ועבודת פרך) אך עדיין יש לשמור על זכויותיהם ועל כבודם.

ראוי לסיים בדברי הרמב"ם בהלכות עבדים (פרק ח' הלכה ט). "יותר לעבד בעבד כנעני בפרך, ואע"פ שהדין כך מדת חסידות ודרכי חכמה שיהיה אדם רחמן ורודף צדק ולא יכביד עולו על עבדו ולא יצר לו ויאכילהו וישקהו מכל מאכל ומכל משתה.

חכמים הראשונים היו נותנים לעבד מכל תבשיל ותבשיל שהיו אוכלין, ומקדימין מזון הבהמות והעבדים לסעודת עצמן, הרי הוא אומר כעני עבדים אל יד אדוניהם כעני שפחה אל יד גבירתה, וכן לא יבזהו ביד ולא בדברים לעבדות מסרן הכתוב לא לבושה, ולא ירבה עליו צעקה וכעס אלא ידבר עמו בנחת וישמע טענותיו וכן מפורש בדרכי איוב הטובים שהשתבח בהן אם אמאס משפט עבדי ואמתי בריבם עמדי הלא בבטן עושני עשהו ויכוננו ברחם אחד.

ואין האכזריות והעזות מצויה אלא בעכו"ם עובדי ע"ז אבל זרעו של אברהם אבינו והם ישראל שהשפיע להם הקב"ה טובת התורה וצוה אותם בחקים ומשפטים צדיקים רחמנים הם על הכל, וכן במדותיו של הקב"ה שצונו להדמות בהם הוא אומר ורחמיו על כל מעשיו וכל המרחם מרחמין עליו שנאמר ונתן לך רחמים ורחמך והרבך".

סיכום

כוונה מכוונת עומדת מאחורי חילופי הלשון שפחה ואמה, שלמותה האלוקית של תורת ישראל באה לידי ביטוי בצורה מעוררת התפעלות. קבלתם של חז"ל בפרשנות התורה מאירה באור יקרות.

אמנם פנים רבות לה למילה שפחה, ופנים רבות לה למילה אמה, אך השורש אחד הוא. המילה שפחה היא ביטוי להתייחסות שלילית, משקפת היא שלילת זכויות ומעמד בזוי. ואילו המילה אמה היא ביטוי למשועבדת בעלת זכויות שדבריה נשמעים, והיא חשה רצויה ומקובלת.

68. שמות כ"ב, כ, שמות כ"ג, ט, ויקרא י"ט, לד, דברים י', יט, דברים ט"ז, טו, דברים כ"ד, כב.